

Liisa Eerontytär vai Juho Uusikartano?

Kiista rukoilevaisuuden synnystä 1976–1978

JOUKO TALONEN

JOHDANTO

Perinteisen käsityksen mukaan rukoilevainen herätysliike sai alkunsa Liisa Eerontyttären herätyskokemuksesta Uudenkirkon (nykyisen Kalannin) Santtion kylässä vuonna 1756. Tätä käsitystä edustivat arvostetut herätysliiketutkijat Martti Ruuth (1870–1962)¹ ja Ilmari Salomies (1893–1973). Salomies painotti useana painoksena ilmestyneessä Suomen herätysliikkeitä koskevassa yleisesityksessään *Jumalan tulet*, että ”nimenomaan Länsi-Suomen rukoilevaisuudessa elää keskeytymättä 1750-luvulla Uudellakirkolla – alkanut kansanomaisen herätysliike.”² Merkittävimmät Länsi-Suomen rukoilevaisen herätysliikkeen tutkijat toisen maailmansodan jälkeen olivat Yrjö Hormia³, Osmo Tiililä (1904–1972)⁴, Heikki Huhtala⁵ ja Harri Heino (1944–1999). Helsingin yliopiston dogmatiikan professori Osmo Tiililä alkoi tutkia rukoilevaisuutta 1950-luvun puolivälissä. Hän esitteli herätysliikkeen käyttökirjallisuutta toimittamassaan *Teologia ja kirkko* -aikakauslehdessä (lyhenne TK)⁶ sekä vanhan saksalaisen pietistisen kirjallisuuden suomalaisia käännöksiä *Theologische Literaturzeitung* -aikakauskirjassa 1959.⁷ Massiivinen 501 sivua käsittävä teos *Rukoilevaisten kirjoja* ilmestyi vuonna 1961. Teoksen kustansi Suomalaisen Kirjallisuuden Seura,⁸ ja se oli epäilemättä kulttuuriteko.

Ikääntyvä professori koki voimiensa rajallisuutta. Siksi Tiililä – hyödyntääkseen keräämäänsä ai-

neistoa – julkaisi vuonna 1964 tutkielman kankaanpääläisestä maanviljelijästä ja rukoilevaisvaikuttajasta Frans Jalmari Ulvaasta (1887–1963). Ulvas oli herätysliikkeensä tyylipuhdas maallikkoedustaja, joka edusti suomalaista kansanhurskautta ja ”arjen teologiaa” Länsi-Suomessa⁹. Tiililän rukoilevaistrilogian viimeinen monografia *Rukoilevaisten kertomaa: Länsi-Suomen herännäisyyden edustajia 1900-luvulla* ilmestyi WSOY:n kustantamana vuonna 1966.¹⁰

- 1 Ruuth 1915; 1922; Heino 1976, 15. Ruuthista herätysliiketutkijana Korhonen 1996.
- 2 Salomies 1964, 19–23, 55–56. Oppikoulun kirkkohistoriasa opetettiin samaa tulkintakaaviota, ks. esim. Raittila 1970, 77–90.
- 3 Hormia 1957; 1958.
- 4 Autio 1997, 563; Heikola 1996; Junkkaala 2005. Tiililä alkoi tutkia systemaattisteologisesti ”suomalaista kristillisyttä” ja Suomen herätysliikkeiden opinkäsityksiä jo 1930-luvun lopussa.
- 5 Huhtala 1971.
- 6 TK 3/1956, 7–22 (armonjärjestys rukoilevaisuudessa); 2/1959, 94–95 (Juhana Dahlberg); 4/1959, 180–182 (Jung-Stillling).
- 7 Tiililä 1959, 329–334.
- 8 Tiililä 1961; 1973, 87; Junkkaala 2005, 687–688. Teoksen resensioita: TA 1962, 52–56 (Erkki Kansanaho); LSHL 1962, 59–61 (Martti Parvio).
- 9 Tiililä 1964; 1973, 88–89; Junkkaala 2005, 688–689.
- 10 Tiililä 1966; Junkkaala 2005, 689–691.

Teologian opiskelija Harri Heino osallistui Osmo Tiirilän viimeiseen dogmatiikan laudaturseminaariin lukuvuonna 1966–1967. Heinin myöhemmän muistelun mukaan juuri Tiirilä innosti hänet rukoilevaistutkimuksen pariin.¹¹ Toki Porissa syntyneellä nuorella lupaavalla teologilla oli tähän jo ”aluepoliittisetkin edellytykset”. Jatko-opiskelijaksi ryhtyneen Heinin dogmatiikan lisen-siaatintutkimus *Länsi-Suomen hyppyseuralaisuus* (1969) sisälsi neljä päälukua, joista ensimmäisessä hän tarkasteli hyppyherätystä edeltäneitä herätysvirtauksia Länsi-Suomessa ja selvitti vuonna 1817 alkaneen hyppyherätyksen kehitystä. Toisessa pääluvussa Heino pohti hyppyherätyksen opillisia painotuksia. Kolmannessa pääluvussa hän sijoitti tutkittavan ilmiön syntyäikansa uskonnolliseen taustaan. Lopuksi hän selvitteli kyseisen herätys-ilmiön pirstoutumista ja sisäisiä jakautumisia.¹² Heino liitti hyppyherätyksen rukoilevaisuuden ”yli 200-vuotiseen historiaan”. Tutkimuksen lähde-pohja oli varsin kapea, sillä esimerkiksi Länsi-Suomen seurakuntien piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjoista löytyi hyppyherätyksestä niukasti tietoa. Erityisen ongelmallista oli luoda kuvaa herätysilmiön opillisista käsityksistä tämän lähdeaineiston varassa.

Jos hyppyseuralaisuuden levinneisyyttä koskevat lähteet ovat vähäiset, niin vielä vähäisemmät ovat liikkeen oppia koskevat tiedonannot. — Oikeastaan vain — Matti Paa-volan muistiinpanoissa ja suurelta osalta niihin perustu-vassa M. Akianderin hyppyseuralaisuuden kuvauksessa on yksityiskohtaisempia tietoja liikkeen opinkäsityksistä.¹³

Heino löysi hyppyherätyksen syntyyn ja kehitykseen useita eri tekijöitä alkaen aina Venäjällä vaikuttaneista hurmoksellisista uskonnollista ryhmistä. Varsinainen Länsi-Suomen hyppyherätys alkoi vuonna 1817, kun sen ensimmäinen johtaja seppä Juho Antinpoika Uusikartano (1772–1835) alkoi saarnata. Voimakkaimmillaan tämä ”hyppy-seuralaisuus” oli vuosina 1827–1828. Vähitellen hurmoksellisuus tasaantui. Vuoden 1836 jälkeen ei ole enää syytä puhua varsinaisesta hyppyseuralaisuudesta.¹⁴

Kysymyksessä oli ekstaattis-asteettinen kansanliike, johon liittyi myös kiliasmi. Heino piti ehdottomasti kiinni vakiintuneesta käsityksestä, jonka mukaan itse rukoilevainen herätysliike alkoi Liisa Eerontyttären (Liisa Ersdotter)¹⁵ herätyskokemuksesta vuonna 1756. Rukoilevaisuudella oli siten takanaan yli 200-vuotinen historia. Se olikin Heinin mielestä ”vanhus” verrattuna 1800-luvulla synty-neisiin suomalaisiin herätysliikkeisiin. 1700-luvun kansanherätyksen eskatologiset painotukset ja rukouksen korostus olivat luoneet pohjaa hyppyherätykselle. Heinin mielestä 1800-luvun alkuvuosien rukoilevaisuus ja hyppyseuralaisuus liittyivät ”mitä likimmin toisiinsa” – ”sekä historiallisesti että alueellisesti”.¹⁶

Heinin mukaan hyppyherätys oli merkittävä vaihe Länsi-Suomen vanhan, jo vuonna 1756 alkaneen kansanherätyksen historiallisessa jatkumossa. Se oli uusi innovaatio vanhan herätysliikkeen kehityksessä, vaikka hurmoksellisuus myöhemmin jakoi herätysliikettä. Vaikka Heino piti hyppyherätystä rukolevaisliikkeen osana, sen suhde siihen oli monimutkaisempi ja ongelmallisempi kuin mitä aikaisemmassa tutkimuksessa oli ajateltu.¹⁷

Heinin lisen-siaatintyön tarkastajat dogmatiikan professori Seppo A. Teinonen sekä Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian professori Mikko Juva eivät asettaneet tekijän hypoteesia ja tuloksia kyseenalaiseksi. Teinonen kiinnitti huomiota siihen, että tutkimuksen lähde-pohja oli hajanainen, niukka ja vaikeasti analysoitava. Kansanhimisten opinkäsitysten analyysiltä ei pitänyt odottaa liikaa. Teinonen ei pitänyt periaatteessa suotavana, että samassa tutkimuksessa käytetään useita metodeja, mutta tässä tapauksessa systemaattisen, geneettisen ja osin sosiologisenkin metodin käyttö oli ilmeisen välttämätöntä. Dogmatiikan professori katsoi myös, että Heinin olisi väitöskirjavaiheessa syytä keskittyä pelkästään hyppyherätyksen kirkkohistorialliseen tarkasteluun. Professori Mikko Juvan mielestä tutkimuksen lähde-pohja oli riittävä. Juva antoi erityistä tunnustusta juuri tutkimuksen systemaattiselle osuudelle.¹⁸ Teologinen tiedekunta hyväksyi Heinin tutkimuksen dogma-tiikan lisen-siaatintyöksi 20.4.1970.¹⁹ Heino suoritti teologian lisen-siaatin tutkinnon 27.5.1974.²⁰

HYPPYHERÄTYS – RUKOILEVAISUUDEN SYNNYTTÄJÄ?

Teologian lisensiaatti Harri Heino jatkoi rukoilevaisuuteen kohdistuvaa tutkimustaan. Painopiste oli nyt enemmän kirkkohistoriallisessa tarkastelussa. Väitöskirjakäsikirjoitus *Hyppyherätys Länsi-Suomen rukoilevaisuuden synnyttäjänä ja jakajana* oli esillä teologisen tiedekunnan kokouksessa 15.3.1976. Tiedekunta määräsi työn esitarkastajiksi professori Teinosen ja kirkkohistorian vt. professori Simo Heinisen.²¹

Professori Teinonen totesi varsin lyhyessä lausunnossaan Heinon tutkimuksen tason nousseen vuosien saatossa. Hän antoi tunnustusta tekijän lähdekriittiselle otteelle ja piti käsikirjoitusta myös metodisesti ansiokkaana. Dosentti Heinisen lausunto oli perusteellisempi. Hän viittasi tutkimuksen lähdeongelmaan. Heino joutui turvautumaan paljolti ulkopuolisten kertojien varaan, sillä sisäryhmälähteitä oli niukasti. Heininen katsoi käsikirjoituksen edustavan ”vankkaa tutkimusta”, jossa niukasta aineistosta oli pystytty puristamaan runsaasti asiaa. Hän suositteli viimeisen pääluvun jättämistä pois itse väitöskirjasta, mutta jätti rajauksen kokonaan tekijän harkittavaksi. Heino oli nimittäin käsitellyt aihettaan poikkeuksellisen pitkällä aikavälillä, 1750-luvulta 1900-luvun loppupuolelle saakka. Heinisen mielestä etupäässä 1900-luvun kehitystä koskeva viimeinen varsinainen pääluku olisi voitu yhtä hyvin julkaista erillisenä niteenä. Näin itse hyppyherätykseen keskittyvä väitöskirja olisi tullut kiinteämmäksi ja jäntevämmäksi.²²

Heinon väitöskirja sisälsi kaksi keskeistä tutkimuskysymystä. Missä määrin hyppyherätys edusti 1700-luvun kansanherätyksen jatketta vai oliko sitä pidettävä irrallisena herätyksenä? Mikä oli hyppyherätyksen vaikutus Länsi-Suomen rukoilevaisuuteen? Heino kamppaili edelleenkin lähteiden niukkuudesta johtuvan tulkintaongelman parissa: ”On selvää, että sisäryhmälähteiden puute rajoittaa mahdollisuuksia luoda tasapuolinen kuva liikkeestä.”²³

Näistä vaikeuksista huolimatta Heinon johtopäätökset olivat varsin rohkeita. Hänen tulkintansa

oli myös muuttunut lisensiaattityövaiheesta. Vuonna 1817 Euran Honkilahden kappelissa syntynyt hyppyherätys oli erillinen ja itsenäinen herätysliike, jonka pohjalta myöhempi Länsi-Suomen rukoilevaisuus syntyi. Juho Uusikartanon alkuvaiheessa johtama hurmoksellinen kansanherätys oli voimakkaimmillaan vuosina 1827–1829. Herätysliikehdinnän keskeinen hahmo seppä Juho Uusikartano asui Auvaisten kylässä, ja häntä onkin nimitetty kansan suussa ”Auvaisten paaviksi”.²⁴

”Iso hyppyherätys” käsitti maantieteellisesti seuraavan vuosikymmenen alkupuolella ne seurakunnat, jotka sittemmin kuuluivat Länsi-Suomen rukoilevaisalueeseen. Heinon mukaan tämä hyppyherätys poikkesi seurataivoiltaan, pukeutumiseltaan ja uskonkäsitykseltään alueella säilyneestä kansanherätysperinteestä. Soteriologiaan liittyi vahva rukouksen, askeesin ja hurmoksellisuuden elementti.

11 Heino 1976, [7]; 1977, 5. Viimeisenä lukuvuotenaan 1966–1967 Tiililä piti kahta seminaaria, joiden aiheet olivat 1800-luvun teologiasta ja 1900-luvun teologiasta. Tiililä jäi eläkkeelle 31.8.1967. HYKA TTA tiedek. ptk 4.5.1966 § 1; 27.4.1967 § 14; HYO 1966–1967, 16; Autio 1997, 563.

12 Heino 1969.

13 Heino 1969, 1, 7.

14 Heino 1969.

15 Tutkijat ovat käyttäneet nimityksiä: Liisa Erkintytär, Liisa Eerontytär ja Liisa Eerikintytär. Tässä artikkelissa käytän Liisa Eerontytärtä, jota myös Heino käytti väitöskirjassaan.

16 Heino 1969, 1, 14–15, 74.

17 Heino 1969, erit. 3, 253.

18 HYKA TTA tiedek. ptk 29.1.1970 § 9, 13.4.1970 § 19, liitt. (lausunnot).

19 HYKA TTA tiedek. ptk 20.4.1970 § 26.

20 HYKA TTA Todistustaltiot 1974 (Harri Heino).

21 HYKA TTA tiedek. ptk 15.3.1976 § 20; 26.4.1976 § 15, liitt. (lausunnot).

22 HYKA TTA tiedek. ptk 26.4.1976 § 15 liitt. (lausunnot).

23 Heino 1976, 18, 24.

24 Heino 1976, 75–169. Nykyiseen Euraan kuuluvassa Auvaisten kylässä on säilynyt niukasti muistoja Uusikartanosta. Hänen kotinsa paikka on kyllä tiedossa. Tänä päivänä Auvainen ei ole rukoilevaiskylä. Sen sijaan on mielenkiintoista, että kylän asukkaista puolet on esikoislestadiolaisia ja niin sanottuja leeviläisiä lestadiolaisia. Irja Ojalan haastattelu 8.8.2009. Artikkelin tekijä kävi tutustumassa Euran Auvaisten kylään 8.8.2009.

Hyppyherätys suhtautui kriittisesti evankelis-luterilaiseen kirkkoon. Sen piirissä esiintynyt kiliasmi paljastui ongelmalliseksi, koska tuhatvuotinen valtakunta ei tullutkaan odotusten mukaisesti vuonna 1836. Myöhemmin Johan Dahlbergin johtamana hurmoksellinen herätys tasaantui. Heinon keskeisin tutkimustulos oli nimenomaan väite siitä, että juuri hyppyherätys loi alueellisesti ja sosiologisesti yhtenäisen Länsi-Suomen rukoilevaisuuden. Länsi-Suomen rukoilevaisuus kiteytyi opillisesti ja alueellisesti yhtenäiseksi liikkeeksi vasta 1840-luvulla. Kehitykseen vaikuttivat rajankäynti evankeliseen liikkeeseen sekä yhteydet Itä-Suomessa vaikuttaneeseen Henrik Renqvistiin.²⁵

Väitöskirjan käsikirjoituksen esitarkastuslausunnossa vt. professori Heininen oli yhtynyt Heinon tutkimustuloksiin ja pitänyt niitä vakuuttavina. ”Vanhan tulkintakaavion” rikkominen kohtaisi vastarintaa ja Heinon väitteet tulisivat herättämään keskustelua, ennakoி Heininen.²⁶

Heino puolusti julkisesti väitöskirjaansa Helsingin yliopistossa 25.9.1976 vastaväittäjänään professori Eino Murtorinne.²⁷ Lausunnossaan Murtorinne yhtyi varauksin Heinon tutkimustuloksiin. Hän piti tutkimustuloksen paljastavaa väitöskirjan otsikkoa liian kategorisena. Heino oli myös painottanut perusolettamustaan ”tarpeettoman innokkaasti”. Heinon omienkin käsitysten valossa ei voitu kokonaan sulkea pois kansanherätyksen ”osittaista vaikutusta” myöhempään rukoilevaisuuteen. Tutkijan perusväittäjä oli Murtorinteen mielestä liian voimakas, mutta toisaalta Heino osoitti selvästi hyppyherätyksen keskeisen vaikutuksen myöhempään 1800-luvun rukoilevaisuuteen. Vastaväittäjä piti tätä tutkimustulosta koko 1800-luvun herätysliiketuksen kannalta merkittävänä.²⁸

Harri Heino julkaisi väitöskirjakäsikirjoituksensa loppuosan – siis vuosia 1900-lukua koskevan osuuden – erillisenä monografiana Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran sarjassa vuonna 1977.²⁹ Tämä tutkimus ei synnyttänyt väitöskirjaan verrattavaa julkista keskustelua. Heino sai teologian tohtorin arvon 2.11.1976 pidetyssä teologisen tiedekunnan juhlaistunnossa.³⁰ Keskustelu väitöskirjan tuloksista ei kuitenkaan jäänyt tähän.

JOHTAVIEN RUKOILEVAISPAPPIEN REAKTIO

Heinon tutkimukset eivät horjuttaneet herätysliikkeen omaa itseymmärrystä yli 200-vuotisesta historiastaan. Kolme rukoilevaisliikkeen merkittävää pappisvaikuttajaa, rovasti Miika Tarna, kansanopiston rehtori Heikki Vanha-Rauvola ja pastori Rauno Heikola, esittivätkin *Teologisessa Aikakauskirjassa* vastineensa Heinon tulkintaan heti alkuvuodesta 1977. Kuvaavaa oli, että vastaväittäjänä toimineen professori Murtorinteen virallinen lausunto³¹ julkaistiin juuri samassa *Teologisen Aikakauskirjan* numerossa. Dosentti Heinisen ennakoima keskustelu alkoi.

Kolme rukoilevaispappia kiinnitti huomiota siihen, että lyhyen ekspansiovaiheen jälkeen hyppyherätys vakiintui pian rauhallisiin uomiinsa, koska kirkolliseksi liikkeeksi muotoutunut vanha kansanherätys oli vastaanottamassa tätä hyppyherätystä. Monet rukoilevaismaallikot (Juhana Dahlberg, Athanasius Dahlberg, Daniel Dahlberg, Kustaa Heinikkala, Matti Paavola, Mikko Kauppi) eivät olleet varauksettomasti hyväksyneet hyppyherätystä. Kirjoittajat viittasivat ennen kaikkea siihen, että Länsi-Suomen uskonnolliseen perintöön vaikutti alueen vanha hartauskirjallisuus. Erityisesti kirkollisessa kansanopetuksessa käytetyt Johannes Gezeliuksen ja Olaus Svebiliuksen katekismukset edustivat pitkää jatkumoa. Myös niin sanottu Vanha virsikirja (1701) sekä muut 1700-luvun laulukirjat olivat pitäneet ”rukoilevaiskansaa koossa ja yhtenäisenä aina kansanherätyksestä lähtien”.³²

Kirjoittajat viittasivat siihen, ettei hyppyherätys tuottanut mitään uutta kirjaa kansan käyttöön. Hyppyherätyksen eskatologiseen asennoitumiseen vaikuttaneen J. H. Jung-Stillingin kirjastakin Juhana Dahlbergilla oli ollut käytössä vain käsin kirjoitettu katkelma. Rukoilevaispappit viittasivat myös herätysliikkeen seura- ja rukoustopoihin, jotka olivat jo luterilaisen ortodoksian perintöä. Siksi hyppyherätys merkitsi heidän mukaansa vain lyhytaikaista herätystä väkevästi voimistanutta aaltoa. Rukoilevaisuuden kehtona oli kirjoittajien mielestä edelleenkin pidettävä Kalannin kansanherätystä

(1756). Kirjoittajat katsoivat yksiselitteisesti, että ”Länsi-Suomen rukoilevaisuus on 1700-luvun kansanherätyksestä jatkunut varhaisemman pietismin merkeissä meidän aikaamme asti”.³³

Liikkeen historiallinen perintö nousi voimakkaasti esille Kalannissa vietetyillä Länsi-Suomen 71. herännäisjuhlilla heinäkuun alkupuolella 1977. Kirkkoherra Pauli Vuola puhui saarnaaja Efraim Jaakkolan muistokiven ääressä pidetyssä tilaisuudessa Orivon kylässä. Eurajoen kristillisen kansanopiston johtajatar Lempi Nevavuori puhui puolestaan Liisa Eerontyttären muistokiven luona Santtion kylässä pidetyssä juhlassa. Nevavuori liittyi voimakkaasti liikkeen perinteestä nousseeseen käsitykseen, jonka mukaan:

Liisa Erkintytär oli itessään vain perin heikko todistaja, vaatimaton paimentyttö, mutta Jumala varusti hänet sellaisilla hengen lahjoilla, että hänestä tuli meidän aikaamme asti jatkuneen rukoilevaisliikkeen alkuunpanija.³⁴

Lappi Tl:n kirkkoherra Anssi Simojoki ei ollut inostunut herätysliikeromantiikan nostalgialta ja kirkkohistoriallisesta tunnelmoinnista. Hän kirjoitti syksyllä 1977 *Länsi-Suomen Herännäislehdessä*:

Ihaillemme Liisa Erkintytärtä, menneisyys tulee pääasiaksi ja unohdamme, kuinka meidän itsekunkin olisi päästävä parkumaan syntistä elämäämme ja olisi päästävä totisen kääntymyksen harjoitukseen.³⁵

Rukoilevaisuuden myöhemmässä sisäisessä jakautumassa³⁶ Miika Tarnan ja Heikki Vanha-Rauvolan vastapuolta edustanut Simojoki suhtautui kuitenkin kriittisesti Heinin rukoilevaisuuden syntyhistoriaa koskevaan tulkintaan. Hän kyllä myönsi, että Heinin tutkimus valaisi ”ansiokkaasti” hyppyherätystä ja tarkensi sen kuvaa, mutta katsoi kuitenkin, että juuri vanhat kirjat (ns. Vanha virsikirja, vuoden 1686 karoliininen käsikirja, vuoden 1776 Biblia) rakensivat suoran yhteyden 1700-luvulle. Ne edustivat ortodoksis-pietististä jatkuvuutta Länsi-Suomessa 1700-luvulta 1900-luvulle. Simojoki viittasi myös Heikki Ylikankaan³⁷ 1800-luvun Etelä-Pohjanmaan herännäisyyttä koskeviin selitysmalleihin. Herän-

näispappien toiminta niveltäi talonpoikaisväestön piirissä tapahtuneisiin yhteiskunnallisiin ja henkisiin muutoksiin. Alempi papisto liittyi jo alkaneisiin kansanherätyksiin, jotka olivat körttiläisyyden kasvualusta. Vastavuoroisesti Länsi-Suomen rukoilevaisuutta oli pidettävä 1700-luvun kansanherätyksen perillisenä.³⁸ Simojoki katsoi myöhemminkin, vuonna 2006, että esimerkiksi pohjoismaisissa herätysliikkeissä ilmennyt ärhäkkä reagointi kirkollisten kirjojen luterilaisen profiilin muuttamista vastaan ilmensi juuri ortodoksis-pietististä jatkuvuutta. Heinin vahvasti painottama sosiologinen lähestymistapa ei antanut opilliselle aineistolle riittävää puhevaltaa ja se vaikutti tutkimustulokseen.³⁹

Teologisesti ja kirkkopoliittisesti jakautunut rukoilevaispapisto ei siis ottanut suinkaan varauksettomasti vastaan Heinin tutkimustuloksia. Erilaisista kirkkopoliittisista ja teologisista näkemyksistä huolimatta johtavat rukoilevaispapat suhtautuivat uu-

-
- 25 Heino 1976, erit. 228–229 (tiivistelmä).
26 HYKA TTA tiedek.ptk 26.4. 1976 § 15 liitt. (lausunnot).
27 HYKA TTA tiedek. ptk 10.5. 1976 § 15; 13.9. 1976 § 50.
28 HYKA TTA tiedek. ptk 11.10.1976 § 13; TA 1/1977, 73–77; Mäkelä-Henriksson & Puupponen 1978, 37.
29 Heino 1977.
30 HYKA TTA tiedek.ptk 25.10.1976 § 35; juhlaistunnon ptk 2.11.1976 § 3.
31 TA 1/1977, 73–77.
32 Tarna & Vanha-Rauvola & Heikola 1977, 60–61.
33 Tarna & Vanha-Rauvola & Heikola 1977, 61–62. Tuomio-rovasti, teol. tri Rauno Heikola painotti myös kirjahistoriallista näkökulmaa vuonna 2006. Jos hyppyherätyksen merkitys olisi ollut niin suuri kuin Heino selitti, olisi liikehännän piirissä syntynyt myös sen oppiperustaa tukevia kirjoja. Rauno Heikolan sähköpostiviesti tekijälle 15.4.2006.
34 LSHL 7–8/1977, 116–120; *Km* 50/15.7.1977.
35 LSHL 10/1977, 149–150.
36 Rukoilevaisuuden hajaannuksesta vuonna 1984 ks. Kontinen 1986.
37 Ylikangas 1979.
38 Simojoki 1984, 163–164; 1989.
39 Anssi Simojoen sähköpostiviestit tekijälle 5.4.2006; 17.4.2006. Simojoki kritisoi jopa Tiililää siitä, että tämä operoi epämääräisesti ”pietismin elämänliike”-käsitteellä näkemättä kontinuiteettia luterilaiseen ortodoksiaan.

teen selitysmalliin torjuvasti. Kysymys ei ollut vain herätysliikkeen oman itseymmärryksen apologias-
ta. Juuri Anssi Simojoen näkökulmat nostivat esiin
laajemman pohjoismaista herätysliikeidentiteettiä
koskettavan kysymyksen ortodoksian ja pietismin
historiallisesta kontinuiteetista. Uusimman pietis-
mitutkimuksen näkökulmasta⁴⁰ Simojoen pohdis-
kelu avaisi kyllä selitysmalleja Suomen 1800-luvun
herätysliikkeiden syvempään teologianhistorialli-
seen ja mentaaliseen tarkasteluun.

MIKKO JUVAN TUKI RUKOILEVAISPAPAILLE

Kiista rukoilevaisuuden kasvualustasta sai uuden,
yllättävänkin vaiheen kesällä 1978. Turun arkki-
hiippakunnan piispan vaalissa 3.5.1978 ensimmäi-
sen vaalisijan saanut professori Mikko Juva jul-
kaisi *Historiallisessa Aikakauskirjassa* artikkelin
”Rukoilevaisuuden sukupuu”, jossa hän analysoi
suomalaisten herätysliikkeiden tutkimushistoriaa
eri näkökulmista. Hän totesi, ettei Satakunnan ru-
koilevaisalueelta löydy ketään Paavo Ruotsalaisen,
Henrik Renqvistin, F. G. Hedbergin ja Lars Levi
Laestadiuksen tapaista karismaattista herätysjoh-
tajaa 1800-luvun alusta. Hän myös totesi profes-
sori Ruuthin pitäneen rukoilevaisuutta 1700-luvun
kansanherätyksen jatkona. Analysoidessaan Harri
Heinon tutkimustuloksia Juva yhtyi tämän käsityk-
seen siitä, että hyppyherätys vaikutti merkittävästi
rukoilevaisuuden kehitykseen: se loi alueellisesti
ja sosiologisesti yhtenäisen Länsi-Suomen rukoil-
levaisuuden.⁴¹

Juva ei sen sijaan ollut vakuuttunut siitä, että
1700-luvun kansanherätyksen perinne olisi Satakun-
nassa siinä määrin kadonnut, etteikö sillä ja hyp-
pyherätyksellä ollut vaikutusyhteyttä. Hän viittasi
kolmen rukoilevaispapin (Tarna, Vanha-Rauvola,
Heikola) kannanottoon. Yliopiston kansleri katsoi,
ettei Heinon todistelu 1700-luvun kansanherätyksen
sulautumisesta yleiseen ”kirkkokristillisyyteen”
pitänyt paikkaansa Satakunnan osalta. Heinon viit-
taukset Juvan esittämiin tutkimustuloksiin, joiden
mukaan Vakka-Suomen kansanherätys sulautui kir-
kolliseen uomaan pätevät vain Varsinais-Suomen

osalta. Pohjoisempana Satakunnassa, hyppyherä-
tyksen syntyalueella, tämä kansanherätys jatkoi
elämäänsä ”voimakkaana ja uusia muotoja löytä-
en nimenomaan 1800-luvun ensi vuosikymmenen
aikana”. Uskonnollista herätystä esiintyi Porissa,
Raumalla, Lappi TI:ssa, Ulvilassa, Pomarkussa ja
Luviolla. ”Vanhojen heränneiden” vaikutusvaltaisia
maallikkojohtajia olivat juuri Matti Pukanhaava ja
Matti Paavola.⁴²

Juvan johtopäätös oli selvä. Heino oli aivan oi-
kein osoittanut rukoilevaisuuden nousseen hyppy-
herätyksen pohjalta. Samanaikaisesti 1700-luvun
kansanherätys jatkui rukoilevaisuudessa ”hyppy-
herätyksen välittämänä” ja osittain myös ”kirkol-
listuneen” Vakka-Suomen kansanherätyksen pe-
rintönä.⁴³ Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian
professori hyväksyi siis Heinon väitöskirjan päätee-
sin, mutta ei halunnut katkaista rukoilevaisliikkeen
omalle itseymmärrykselle ja herätysliikeperinteelle
tärkeää linkkiä Liisa Eerontyttärestä alkaneeseen
kansanherätykseen. Juva liittyi aikaisempaan, siis
jo Ruuthin, Salomiehen ja Tiirilän edustamaan tul-
kintaperinteeseen.

EPILOGI

Arvovaltaisen tutkijan ja kirkonmiehen painavan
sanan jälkeen kiista rukoilevaisuuden kasvualustas-
ta päättyi julkisuudessa. Vuonna 1978 rukoilevais-
saarnasta väitellyt uskontotieteilijä Päivikki Suoja-
nen (o.s. Antola) esitteli väitöskirjansa johdannossa
rukoilevaisuuden alkua koskevat kaksi erilaista tul-
kintamallia. Hän itse liittyi Heinon selitysmalliin
liikkeen synnystä ja katsoi, että vuosina 1827–1836
vaikuttaneen niin sanotun ison hyppyherätyksen
rooli oli tärkeä rukoilevaisuuden alun kannalta.⁴⁴
Rauno Heikola julkisti dogmatiikan lisensiaattitut-
kimuksensa professori Osmo Tiirilän teologian ja
rukoilevaisuuden opinkäsityksen suhteesta keväällä
1982. Hän pitäytyi jo vuonna 1978 esittämässään
perinteisessä käsityksessä, jonka mukaan rukoi-
levaisuus alkoi vuonna 1756, vaikka 1800-luvun
alussa uusia herätyksiä esiintyikin. Termit rukoilijat
ja rukoilevaiset tulivat käyttöön 1840-luvulla, ehkä
vasta vuonna 1849.⁴⁵

Kirkkososiologi Voitto Huotari esitti Heinoon tukeutuen yleisesityksessään *Kirkkomme herätysliikkeet tänään* (1981) rukoilevaisuuden syntyneen hyppyherätysten ”pohjalta”. Samanaikaisesti hän kuitenkin totesi, että ”rukoilevaisuuden pohjana on ollut 1700-luvun loppupuolella vaikuttanut Länsi-Suomen kansanherätys”, joka oli kuitenkin jo 1800-luvun alkuun tultaessa ”suurimmaksi osaksi taantunut”.⁴⁶ Kirkkososiologi Huotari ei siis oikeastaan puuttunut kiistakysymykseen vaan puolitti ongelman.

Professori Eino Murtorinne käsitteli rukoilevaisuuden kehityshistoriaa melko seikkaperäisesti vuosia 1809–1899 käsittelevässä *Suomen kirkkohistorian* kolmannessa osassa (1992). Hän tukeutui Heinoon selitykseen hyppyherätyksen merkityksestä rukoilevaisuuden synnyssä, mutta ei kieltänyt kansanherätyksen vaikutusta. Hänen mukaansa 1800-luvun alkupuolella hiljaiseloaan jatkanut vanha kansanherätys loi epäilemättä pohjaa rukoilevaisuudelle. Hyppyherätys antoi tähän kehitykseen kuitenkin ”ratkaisevimmat virikkeensä”. Rukoilevaisuuden omaleimaisuuden kehittymiseen vaikuttivat Murtorinteen mukaan kolme tekijää: vanha kansanherätys, hyppyherätys ja renqvistiläisyys.⁴⁷

Irma Sulkunen selvitteli Liisa Eerikintytärtä (Eerontytär) ja 1700- ja 1800-luvun hurmosliikkeitä pienimuotoisessa monografiassaan (1999). Hän yhtyi Heinoon tulkintaan Länsi-Suomen herätysperinteen opillisia ja organisatorisia katkoksia sekä alue-eroja koskevasta näkökulmasta. Sulkunen painotti kuitenkin 1700-luvun kansanherätysperinteen pitkäkestoista jatkumoa. Hyppyherätyksen raja varhaiseen kansanherätykseen ei piirtynyt yhtä jyrkkänä kuin Heinoon tulkinnassa. Sulkunen korosti rukoilevaisliikkeen oman itseymmärryksen merkitystä ja ulkoisten tekijöiden vaikutusta herätysliikkeen identiteetin muotoutumisessa. Hänen mukaansa Länsi-Suomessa eri aikoina ilmenneet herätykset olivat saman liikepohjan eri kerrostumia, joita yhdisti sama mentaalinen jatkumo. Hyppyherätyksen erityispiirteet eivät nekään olleet uusia erottavia tekijöitä vaan Länsi-Suomen herätyksen ydinaineiksia, ”jotka ulkoisten paineiden äkkiä koivetessa puristuivat alkuherätyksen heterogeenises-

ta massasta hyppyherätyksen kautta kiteytyneesti esiin.”⁴⁸

Eri herätysvaiheiden mentaalis-uskonnolliset ydinaineokset säilyvät samana eri nimikkein esiintyneissä Länsi-Suomen herätysaalloissa. Sulkusen tulkinta korostaa 1700-luvun kansanherätyksen keskeisen naispuolisen vaikuttajan Liisa Eerontyttären roolia. Naishistorian ja mentaliteettien historian näkökulmasta Sulkunen tuokin uutta näkökulmaa Länsi-Suomen herännäisyydestä käytyyn keskusteluun. Nyt oli siis jälleen ”Liisillä” käyttöä Suomen kirkkohistorian eräänä vaikuttajahahmona.

Filosofian tohtori Esko Hartikainen ei ota suoranaisesti kantaa rukoilevaisuuden syntytaustaan uusimmassa Liperin 1800-luvun renqvistiläisyyttä koskevassa perusteellisessa väitöstutkimuksessaan *Heränneitä ja nukahtaneita* (2005). Hän kuitenkin esittelee Heinoon ja Juvan erilaiset tulkinnat sekä Sulkusen käsityksen.⁴⁹ Viime vuosien herätysliiketutkimus ei siis tuo mitään uutta rukoilevaisuuden kasvualustaa koskevaan kiistaan, koska ongel-

40 Wallman 1997.

41 Juva 1978, 151–154. *Historiallisen Aikakauskirjan* vuoden 1978 toinen numero tuli julkisuuteen vasta arkkipiispan vaalin jälkeen. Se kirjattiin saapuneeksi Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan Suomen kirkkohistorian laitokselle 7.6.1978.

42 Juva 1978, 154–156; ks. Juva 1955, 199. Juvan kirkkohistorian väitöskirja *Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhdasoppisuuden hallisemina vuosisatoina (1600–1808)* oli osa Varsinais-Suomen maakuntahistoriaa.

43 Juva 1978, 156.

44 Suojanen 1978, 9–12. Suojanen käsitteli tutkimuksessaan varsinaisesti spontaanin saarnan tuottamista rukoilevaisuudessa kahden maallikkopuhujan Väinö Aerilan ja Otto Salosen elämäntöön ja julistustoiminnan valossa.

45 Heikola 1978, 3–5, 104.

46 Huotari 1981, 48.

47 Murtorinne 1992, 110–117.

48 Sulkunen 1999, 88–89; ks. Hartikainen 2005, 273. Sulkusen kirjaa koskevassa resensiossaan Juha Seppo ei ottanut kantaa varsinaiseen kiistaan rukoilevaisuuden synnyistä. Seppo 2002, 446–448. Tuija Laine on pohtinut Arthur Dentin kirjan *Totisen kääntymisen harjoitus* vaikutusta Liisa Eerontyttären uskonnolliseen heräämiseen. Laine 2010, 12–12.

49 Hartikainen 2005, 273.

makenttää ei juuri ole purettu. Maallikon mielestä ehkä pikkumaiselta saivartelulta tuntuva kiista jää makuasiaksi.

Heinon väitöskirjan lähdepojan kapeus jättää kieltämättä tilaa monille avoimille kysymyksille. Aukottomia vastauksia lienee vaikea löytää. Myös Mikko Juvan väliintulo herättää pakostakin pohdiskelua Helsingin yliopiston kanslerin yllättävän esiintymisen motiiveista. Juva ei elämänsä tuossa vaiheessa ollut aktiivinen (herätysliike) tutkija eikä edes hoitanut kanslerin tehtävien takia Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian professorin virkaansa.⁵⁰

Tutkimushistoriallisessa katsauksessa ei kuitenkaan päästä tätä pidemmälle elleivät uudet lähteet tai aikaisempien lähteiden vielä tarkempi analyysi anna aihetta kantojen tarkistamiseen. Heinon tutkimus ja siitä käyty kiista vuosina 1976–1978 sekä myöhemmät tutkimukset eivät ole vaikuttaneet vuonna 1984 jakautuneen rukoilevaisuuden omaan historialliseen itseymmärrykseen. Kumpikin rukoilevaisryhmä lähtee omassa historiallisessa itseymmärryksessään edelleen siitä, että herätysliikkeen alku oli vuodessa 1756. Niinpä Länsi-Suomen rukoilevaisyhdistys juhli herätysliikkeen 250-vuotista taivalta vuonna 2006.⁵¹ Myös Eurajoella 14.–16.7.2006 vietettyjen Länsi-Suomen 101. herännäisjuhlien ohjelmaan liittyi herätysliikkeen 250-vuotismuisto. Ohjelmassa oli jopa muistohetki ”Liisan kivellä” Kalannin Santtion kylässä. Tähän kohteeseen liittyy herätysliikkeen perinteessä herätyksen alku vuonna 1756.⁵² Eurajoella pitämässään juhlaesitelmässä Turun tuomiorovasti Rauno Heikola esitti rukoilevaisuuden synnyn liikkeessä vakiintuneen perinteisen selitysmallin mukaisesti. Herätysliikkeen lähtökohtana oli Liisa Eerontyttären herätyskokemus vuonna 1756.⁵³

Rukoilevaisuuden juhlavuosi 2006 ei saanut samaa julkisuutta kuin esimerkiksi Lars Levi Laestadiuksen syntymän 200-vuotismuisto vuonna 2000, mutta se osoitti, että pienen ja alueellisesti rajatulle alueelle levinneen kansanliikkeen piirissä elää vahva kiinnostus omiin juuriin. Samalla se vahvisti sen, miten tärkeänä liikkeessä pidetään jatkumoa 1700-luvun kansanherätykseen.

LÄHTEET

Painamattomat lähteet

Helsingin yliopiston keskusarkisto	HYKA
Teologisen tiedekunnan arkisto	TTA
Tiedekunnan kokousten pöytäkirjat 1966–1967, 1970, 1976	Ca 31–32, 35, 41
Todistustaltiot 1974	D

Painetut lähteet

SANOMA- JA AIKAKAUSLEHDET

HKL	<i>Hengellinen Kuukausilehti</i> 2006, 2010
Haik	<i>Historiallinen Aikauskirja</i> 1978
LSHL	<i>Länsi-Suomen Herännäislehti</i> 1962, 1977, 2006
Km	<i>Kotimaa</i> 1977
TA	<i>Teologinen Aikauskirja</i> 1957–1958, 1962, 1977 <i>Theologische Literaturzeitung</i> 1959
TK	<i>Teologia ja Kirkko</i> 1956, 1959 <i>Vartija</i> 1922

MUUT PAINETUT LÄHTEET

AUTIO, VELI-MATTI (TOIM.)

1997	<i>Professorimatrikkeli. Professormatrikel 1918–1996</i> . Helsinki: Helsingin yliopisto.
------	---

HEIKOLA, RAUNO

1978	<i>Osmo Tiilikä och bedjarrörelsen: En undersökning av förhållandet mellan Osmo Tiilikäs teologi och bedjarrörelsens åskådning</i> . Licentiatavhandling i dogmatik. ÅAB.
------	---

HEINO, HARRI

1969	<i>Länsi-Suomen hyppyseuralaisuus</i> . Dogmatii-kan lisensiaattitutkimus. HYTTK.
------	---

50 Laasonen 2004. Jäätyään eläkkeelle Juva palasi kirkkohistorian tutkimuksen pariin ja osoitti asiantuntemuksensa myös herätysliiketutkijana. Hän julkaisi vanhoillislestadiolaisen piispa L. P. Tapanisen biografian (ks. Juva 1989).

51 LSHL 1/2006, 18, 20; 2/2006, 23. Juhlavuoteen liittyvä kirkkohistoriallinen seminaari pidettiin Kiukaisissa 2.4.2006.

52 HKL 4/2006, 12; 6/2006, 23; 10/2006, 16.

53 www.rukoilevaistenkirjat.fi/hj_06_heikola_rukoilevaiset (Rauno Heikolan juhlaesitelmä Eurajoen herännäisjuhilla 16.7.2006).

- 1976 *Hyppyherätys: Länsi-Suomen rukoilevaisuuden synnyttäjät*. Diss. SKHS 99. Helsinki.
- 1977 *Rukoilevaisuus tällä vuosisadalla*. STKS 107. Helsinki.
- HORMIA, YRJÖ
- 1957 ”Herrnhutismin vaikutus rukoilevaisuuden opinkäsitykseen”. *Teologinen Aikakauskirja*, 119–134.
- 1958 ”Hyppyseuralaisuus ja sen perintö”. *Teologinen Aikakauskirja*, 78–94.
- HUHTALA, HEIKKI
- 1971 *Suomen varhaispietistien ja rukoilevaisten sanankäytöstä: Semanttis-aatehistoriallinen tutkimus*. Diss. STKS 87. Helsinki.
- HYO 1966–1967
- 1966 *Helsingin yliopiston ohjelma lukuvuonna 1966–1967*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- JUVA, MIKKO
- 1955 *Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhdasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600–1808)*. Diss. Helsinki. Turku.
- 1978 ”Rukoilevaisuuden sukupuu”. *Historiallinen Aikakauskirja* 2, 151–156.
- 1989 *Mies etsi vapautta. L. P. Tapanisen elämä*. Helsinki: Kirjaneliö.
- MÄKELÄ-HENRIKSSON, EEVA & PUUPPONEN, TUOVI
- 1978 *Helsingin yliopiston väitöskirjat 1828–1977. Dissertationer vid Helsingfors universitet 1828–1977. Dissertations of the University of Helsinki 1828–1977*. Helsinki.
- RAITILA, ANNA-MAIJA
- 1970 *Suomen kirkkohistoria*. 6. painos. Helsinki: Kirjayhtymä.
- RUUTH, MARTTI
- 1915 ”Lisävalaistusta varhaisemman herännäisyyden kehitykseen kansanomaisena ekstaattisena liikkeenä”. *Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta I: Asiakirjoja ja tutkimuksia*. SKHS XII:1. Helsinki.
- 1922 ”Herännäishistoria kokonaisuutena”. *Vartija*, 129–138.
- SALOMIES, ILMARI
- 1964 *Jumalan tulet: Piirteitä herännäisliikkeitten menneisyydestä ja nykyisyydestä*. 4. painos. Porvoo: WSOY.
- SEPPO, JUHA
- 2002 ”Kuka lopulta olit, sinä Liisa?” [Kirja-arvostelu: Sulkunen, Irma, Liisa Eerikintytär ja hurmosliikkeet 1700–1800-luvulla. Helsinki: Gaudeamus 1999]. *SKHS vuosikirja 1989–1991/1999–2001*. Helsinki.
- SIMOJOKI, ANSSI
- 1984 ”Länsi-Suomen rukoilevainen herätysliike ja naispappeus”. *Herran käsky: Asiatietoa naispappeuskysymyksestä*. Helsinki: SLEY-kirjat.
- 1989 ”Die Gebetspraxis der Westfinnischen Beterbewegung”. *Makarios-symposium über das Gebet: Vorträge der dritten Finnisch-deutschen Theologentagung in Amelungsborn 1986*. Hrsg. Jouko Martikainen & Hans-Olof Kvist. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- SUOJANEN, PÄIVI
- 1978 *Saarna, saarnaaja, tilanne: Spontaanin saarnan tuottamisprosessi Länsi-Suomen rukoilevaisuudessa*. Diss. SKS 343. Helsinki.
- TARNA, MIIKA & VANHA-RAUVOLA, HEIKKI & HEIKOLA, RAUNO
- 1977 ”Rukoilevaisuus ja hyppyherätys”. *Teologinen Aikakauskirja* 1, 60–62.
- TIILILÄ, OSMO
- 1959 ”Die ältesten Übersetzungen der deutschen pietistischen Literatur in Finnland”. *Theologische Literaturzeitung* 5, 329–334.
- 1961 *Rukoilevaisten kirjoja*. SKS 270. Helsinki: SKS.
- 1964 *Suomalaista kokemukristillisyyttä: Piirteitä Frans Ulvaan elämästä ja ajattelusta*. Porvoo & Helsinki: WSOY.
- 1966 *Rukoilevaisten kertomaa: Länsi-Suomen herännäisyyden edustajia 1900-luvulla*. Porvoo & Helsinki: WSOY.
- 1973 *Elämäni ja kirjani*. Toim. Simo S. Salo. STKS 91. Helsinki.

Internet-lähteet

www.rukoilevaistenkirjat.fi/hj_06_heikola_rukoilevaiset (Rauno Heikolan juhlaesitelmä Eurajoen herännäisjuhliilla 16.7.2006).

Haastattelut ja tiedonannot

Emäntä Irja Ojalan (Eura) haastattelu 8.8.2009

Teol. tohtori Rauno Heikolan sähköpostiviesti tekijälle
15.4.2006.

Teol.tohtori Anssi Simojoen sähköpostiviestit tekijälle 5.4.
ja 17.4.2006

KIRJALLISUUS

HARTIKAINEN, ESKO

2005 *Heränneitä ja nukahtaneita: Kulttuuri, kontrolli ja herätys 1800-luvun alun Liperissä*. Diss. Bibliotheca Historica 97 Helsinki: SKS.

HUOTARI, VOITTO

1981 *Kirkkomme herätysliikkeet tänään*. Helsinki: Kirjapaja.

KONTTINEN, ESKO

1986 *Rukoilevaisuuden sisäiset jännitteet keväällä 1984* *Kirkon tiedotuskeskuksen lehdistökatsauksen valossa*. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian metodikurssin esitelmä. JTA.

HEIKOLA, RAUNO

1996 *Trosteologi: Osmo Tiililäs uppfattning om tro och teologi*. Diss. Åbo: Åbo Akademis förlag.

JUNKKAALA, TIMO

2004 *Osmo Tiililä: protestantti*. Kauniainen: Perus-sanoma Oy.

KORHONEN, BIRGIT

1986 *Martti Ruuth varhaisemman herännäisyyden tutkijana 1900–1922*. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian laudaturtyö. HYTTK.

LAASONEN, PENTTI

2004 ”Mikko Einar Juva 22.11.1918–1.1.2004”. *Suomalainen tiedeakatemia. Academia Scientiarum Fennica. Vuosikirja 2004*. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.

LAINE, TUIJA

2010 ”Englantilaisperäisen hartauskirjallisuuden vaikutus varhaiseen herännäisyyteen”. *Hengellinen kuukausilehti* 2, 12–13.

MURTORINNE, EINO

1992 *Suomen kirkon historia 3: Autonomian kausi 1809–1899*. Helsinki: WSOY.

SULKUNEN, IRMA

1999 *Liisa Eerikintytär ja hurmosliikkeet 1700–1800-luvulla*. Helsinki: Gaudeamus.

WALLMAN, JOHANNES

1997 *Totinen kääntymys ja maailmanparannus: Pietismi kirkkohistoriallisena ilmiönä*. Suom. Esko Laine. Helsinki: Kirjaneliö.

YLIKANGAS, HEIKKI

1979 *Körttiläiset tuomiolla: Massaoikeudenkäynnit heränneitä vastaan Etelä-Pohjanmaalla 1830- ja 1840-lukujen taitteessa*. Helsinki: Otava.

LYHENTEET

HYKA Helsingin yliopiston arkisto

HYTTK Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan kirjasto

JTA Jouko Talosen tutkimusarkisto

TTA Teologisen tiedekunan arkisto

ÅAB Åbo Akademis bibliotek

Liite 1. Rukoilevaisuuden historiallinen alue Osmo Tiililän mukaan. Ehyt viiva osoittaa keskeistä aluetta ja katkoviiva äärialueetta. Pisteet osoittavat sananjulistajien kotipaikkakuntia. Kartta on kirjasta Huhtala 1971, joka on mukailtu teosta Tiililä 1966.

